

SHEVALARDA BOG'LOVCHI. KO'MAKCHI VA YUKLAMALARNING O'RNI

Murodova Sevinch Abdimo'minovna

Termiz davlat universiteti talabasi

Sevinchmurodova44@gmail.com

Xolva Muyassar

Termioz davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. O'zbek shevalari boy tillardan biridir. Chunki har bir hudud nuqtai nazaridan turli xil qo'llaniladi. Bu yordamchi so'zlar adabiy tildan uncha farqlanmaydi chunki, fonetik jihatidan farq qiladi. Vazifasi esa so'z brikmalarini va gaplarni bog'lash uchun xizmat qiladi.

Abstract. Uzbek dialects are one of the richest languages. Because they are used differently from the point of view of each region. These auxiliary words are not very different from the literary language, because they differ phonetically. Its task is to connect words and sentences.

Kalit so'zlar: Ko'makchi, bog'lovchi, yuklama.

Keywords: Helper, binder, load.

Bog'lovchilar va ko'makchilarni M. Turopova sheva materiallari asosida tadqiq etgan. Shevalardagi bog'lovchilardagi bog'lovchilar o'z xususiyatlari bilan adabiyga yaqin holat. Fonetik ko'rinishi jihatidan farq qiladi va o'rni bilan bog'lovchi vazifasini bajaradi.

Toshkent viloyati shevalarida adabiy tilda teng bog'lovchi vazifasini bajaruvchi va, ham, hamda, biroq, chunki, garchi, holbuki kabi bog'lovchilar uchramaydi. Shu bilan birga sheva vakillari tomonidan ko'p qo'llanadigan ammo, lekin, biroq teng bog'lovchilari ularni bir vaqtda aytishlari ham kuzatiladi: -Men sizga aytsam, amo lekin biroq hecham ulgurmadim. Bog'lovchilar turli xil chunki, adabiy tilda ham bog'lovchilar hilma xildir. Goh, ganada, -ki, -kimshaklida ham bor. Ganada kelib turadi.

Bog'lovchilarning Buxoro shevasidagi ko'rinishlari. Bog'lovchilar asosiy vazifasi sintaktik qurilish bo'lib, o'zlari bog'lagan ayrim so'zlar va ayrim sodda gaplarni o'zaro qanday munosabatda ekanliklarini, shuningdek, shu munosabatlarning xilini ko'rsatadi. Buxoro o'g'uz shevalarida bog'lovchilarni o'rganish jarayonida o'zbek adabiy tildagi ko'rinish orqali tahlil etib guruhlariga

ajratish sheva materiallarida unchalik ahamiyat kasbetmaydi. Biz shuni inobat олиб “bog‘lovchilar gapdagi vazifasiga ko‘ra ikki xil: teng bog‘lovchilar va ergashtiruvchi bog‘lovchilar” –asosida sheva tahlili o‘rganiladi. Teng bog‘lovchilar. Bu bog‘lovchilar gap bo‘laklari va ayrim sodda gaplar orasidagi teng munosabatlarni anglatib, to‘rt guruhga bo‘linadi:

1. Biriktiruv bog‘lovchilari. Bu bog‘lovchilar o‘zbek adabiy tilida va, hamda, ham, bilan kabi vositalar bilan uyushiq bo‘laklar va qo‘shma gaplarni bir-biri bilan bog‘laydi. Ammo Buxoro o‘g‘uz shevalarida va, hamda biriktiruv bog‘lovchilari sheva vakillari nutqida uchramaydi, uning o‘rnida ham, bilan vazifadosh bog‘lovchilar ishtirok etadi. . Odatda, shevada uyushiq bo‘lakli so‘zlarni bog‘lash uchun ham, bilä bilän, minän variantlari qo‘llansa, qo‘shma gaplar so‘zlashuvda faol qo‘llanmaydi: Enam ham, otam ham dayim qarındaşlarımız minän vordī-geldini üzmädi (Onam ham otam ham doim qarindoshlar bilan bordi-keldini uzmadı). Bāzārdan nak bilä ālma naxalīnnan āyirīp āldīm (Bozordan nok bilan olma ko‘chatidan ayirib oldim). Ertä bāzāra inek bilän höžāgını çixarīp sātan (Ertaga bozorga sigir bilan buzog‘imni chiqarib sotaman). Sen minän mening siz āğzīmız sena vārmädi (Sen bilan mening siz og‘zimiz senga bormadi) kabi. Shuningdek, ham bog‘lovchisi -yam, -yām, -nām, -nam variantlari bilan ham qo‘llanadi: Senām, menām royxatda bōr (Senam, menam ro‘yxatda bor). Şāyīyam, Źumaquliyam işā çixīp gitti (Shoyiyam, Jumaquliyam ishga chiqib ketdi) kabi.

2. Ayiruv bog‘lovchilari. Buxoro o‘g‘uz shevalarida qo‘llanadigan ayiruv bog‘lovchilari adabiy tildan deyarli farq qilmaydi. Shevada yā, yākı, yāvölmäsä, völmäsä, yā-yā, bā:zān-bā:zān, gā-gā, gayi-gayi, bır-bır, dām-dām ayiruv bog‘lovchilari sheva vakillari nutqida ishlatiladi. Bu bog‘lovchilar uyushgan bo‘laklarning birini ikkinchisidan ajratish, galma-gallikni ko‘rsatish, bir nechta voqeaning ketma-ketligining yuzaga kelishi kabilarni ifodalaydi: Yāişa gırın yādiyqançilik edıp gün görın (Yo ishga kiray, yo dehqonchilik qilib kun kechiray). Bār kırpıç ür, yāmāllara qara (Bor kirpich ur, yo mollarga qara). Şı yıl oqışa gırın, yākı Rassıyāgā işlışā vārān (Shu yıl o‘qisha kiranman, yoki Rossiyaga ishlash uchun ketaman). Būgın işlarımı görān, keyın yāvölmäsä, bır qışlaya otıp gelāmān (Bugun ishlarimni ko‘raman, keyin yo bo‘lmasa, qishloqqa bir o‘tib kelaman). Bāzāra varıgel, olmasa xemsāyādan pül qarz ālaz (Bozorga borib kel, bo‘lmasa qo‘shnidan pul qarz olamiz). Menā bā:zān xāvār qovarattı, bā:zān xāvār qoyvārmıttı (Menga ba‘zan xabar qilar edi, bazan xabar qilmasdi). Gə yağmır jayīp şāmāl oladı, gā quyāşçixīp bā:rın xavāsı oley (Goh yomg‘ir yog‘ib shamol bo‘ladi, goh quyosh chiqib bahorning havosi bo‘ladi). Özım gāyı ötirip öylin, gāyı ötirip xapa olıp gidān

(O‘zim gohi o‘tirib o‘y layman, gohi o‘tirib xafa bo‘lib ketaman). Emirin ġizi bir lāvillāp ženžal edadi, bir bečasini ālip demmaxut oyina girip gidadi (Amirning qizi bir lovillab janjal qiladi, bir bolasini olib jimgina uyiga kirib ketadi). Bir ozim dam āqat edāmān, dam vārip yep axdaran (Bir o‘zim dam ovqat qilaman, dam borib yer ag‘daraman) kabi.

3. Zidlov bog‘lovchilari. Buxoro o‘g‘uz shevalarida ammā, lekin, nekin, balki, -dā, -da zidlov bog‘lovchilari o‘zbek adabiy tilidagi ko‘rinishda ishlatiladi. Ayniqsa, lekin zidlov bog‘lovchisi boshqalariga qaraganda nisbatan faol hisoblanadi. Bu bog‘lovchilar sodda gaplar va bog‘langan qo‘shma gaplarda qo‘llanib, hodisa, ish-harakat yoki biror narsa tushunchani boshqasiga zid qo‘yadi va ular orasidagi qarama-qarshi munosabatni yuzaga keltiradi: Māšinā zāpčas ālantim, ammāsötüvçi menā eski, işladilān zāpçāslāri beriptir (Mashinaga ehtiyot qismlaridan olgandim, ammo sotuvchi menga eski, ishlatilgan ehtiyot qismlarni beribdi). Menā birinžini versālārām, lekin bülārin edān işinnān xapamen (Menga birinchi o‘rinni bersalar ham, bularning qilgan ishidan xafaman). Köp dövālāniş üçin ukāl-dārī āldim, nekin peydāsī olmadı. (Ko‘p davolanish uchun ukol-dori oldim, lekin foydasi bo‘lmadi). Geja mān sāliyimi tölādim , bālki ākāmlārām tölāndir (Kecha men solig‘imni to‘ladim, balki akamlar ham to‘lagandir). Āpam yeznāmin şünçāxizmatini etsā-dā, birām meynātini vilmādi (Opam pochchamning shuncha xizmatini qilsa-da, hech ham mehnatini bilmadi). Naxalim āz qālsa-da, teznāq oja gidāmān (Ko‘chatim oz qolsa-da, tezroq uyga ketaman) kabi.4.

Inkor bog‘lovchilari. Bu bog‘lovchilarni nā-nā vazifadosh birliklari (aslida yuklama) orqali hosil qilinadi. Bunda uyushiq bo‘lakli gaplar va bog‘langan qo‘shma gaplarni yuzaga keltirib, ularning kesimi tasdiqni ifodalaydi: Hə bir büyürān işini edādi, nā özinnān vilip bir iş edādi. (Na bir buyurgan ishingni qiladi, na o‘zidan bilib bir ish qiladi) kabi.

Ergashtiruvchi bog‘lovchilar. Shevada ergashtiruvchi bog‘lovchilar adabiy tildagi kabi faol qo‘llanmasa-da, ba‘zi so‘zlashuv jarayonlarida duch kelinadi. Bu bog‘lovchilar asosan ergashgan qo‘shma gaplar tarkibidagi ergash gaplarni bosh gapga bog‘lash uchun ishlatiladi. Shevada chunki, negāki, sebebi, şünün üçün, tāki, şiniçin, āgār, diyip (māvādā// navāda, -sa, -sā kabi ergashtiruvchi bog‘lovchilar ishlatiladi:

1. Sabab bog‘lovchilari. Shevada sabab bog‘lovchilari chunki, sebebi, şünün üçün, şiniçin ergash gaplarni bosh gapga bog‘lab, sabab-natija ma‘nolarini anglatadi: ömrīm miynättā ötti, çünki perzentlārim birāva dār qālmasin didim (Umrım mehnatda o‘tdi, chunki farzandlarım birovga muhtoj bo‘lmasin dedim).

Gežā iṣā bārīp bilmādīm, sevebı dāvlenām gōtārīp mazām bōlmadi (Kecha ishga chiqa olmadim, sababi qon bosimim ko'tarilib mazam bo'lmadi). Enā men ṣi yil oqīṣa giriṣim kerāk, ṣūniṣ ṣūn mena oydaḡi xemma iṣiēttirmānlār (Ona men shu yil o'qishga kirishim kerak, shuning uchun menga uydagi barcha ishni buyurmanglar). Māllara ṣi yil otim kām yīḡdīm, ṣūniṣin yüz āvūṣ yandaq sātīp āldīm (Mollarga shu yil o't kam hozirladim, shuning uchun yuz g'aram yantoq sotib oldim) kabi. 2. Shart bog'lovchilari. Buxoro o'g'uz shevalarida shart bog'lovchilari āḡār, āḡārdā, māvādā// navāda, -sa, -sā shart va to'siqsiz ergash gaplarning bosh gapga bo'lgan munosabatidagi shartni, shuningdek, birga to'siqsizlik ma'nolarini yuzaga keltiradi: Āḡār māllar ṣūnney gidiṣdā kōpāysā, iki yildā māṣīn minān (Agar mollar shunday tarzda ko'paysa, ikki yilda mashina minaman). Āḡārdā men bilā ožāṣiversā, būtinley iṣdān gidān (Agarda men bilan o'chakishaversa, butunlay ishdan ketaman). Seni māvādā duxtīrda gōrmānmittim, gōzimā tāniṣdey gōrinīlip otipīlipsin (Seni mabodo kasalxonada ko'rmaganmidim, ko'zinga tanishday ko'rinib o'tiribsan). Ba:r yaxṣı olsa, meva-ḡevayām zār oladi (Bahor yaxshi kelsa, meva-cheva ham zo'r bo'ladi). Aydān ādamīm yānīmda qālsa, meyli men xemma iṣi bāzārān (Aytgan odamim yonimda qolsa, mayli men hamma ishni bajaraman) kabi.

3. O'xshatish bog'lovchilari. Bu bog'lovchilar gōjā, gōjākī bosh gapda anglatgan fikrni ergash gapdagi fikr bilan qiyoslaydi: Beḡamīn baxtīnnan yūrāḡim yārīlžāq, gōjāmennān baxtlī ādam jōy (Bolarning baxtidan yuragim yorilmoqchi, go'yo mendan baxtli odam yo'q). Ōzinnān zār ādam yoḡ, gōyākī dūnyāni ōzinḡā ovṣarda-qovṣar etžāqdey gōrsātāsin (O'zingdan zo'r odam yo'q, go'yoki dunyoni o'zingcha ag'dar-to'ntar qilguday qilib ko'rsatasan) kabi.

4. Aniqlov bog'lovchilari. Bu bog'lovchilar yōnīkī, -kī (-gin) aniqlov bog'lovchilari ergash gaplarni bosh gapga bog'lash uchun ishlatilib, bosh gapda ifodalangan fikrni aniqlab, izohlab ko'rsatadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, -ki bog'lovchisi fors-tojik tilidan o'zlashgan bo'lsa, -kim asl turkiycha bog'lovchi hisoblanadi: Silārā yānīkī ḡāpi aydilar, ṣūnā qarap teyyārgarliklarīrī edāverīnlār (Sizlarga ya'niki gapni aytdilar, shunga qarab, tayyorgarliklaringni qilaveringlar). Mevālār ṣūndājkin, qarasan, nesin ādan hasili ālasīn (Mevalar shundaykim, parvarish qilsang, nasib qilgan hosilni olasan) kabi.

5. Maqsad bog'lovchisi. Shevada tākī bog'lovchisi qo'shma gap tarkibidagi maqsad ma'nosi ifodalangan ergash gapni bosh gap bilan bog'laydi. Maqsadni bildirgan ergash gapning kesimi, odatda, fe'ning buyruq-istak maylida qo'llanadi: Ōḡlīm edān yaxṣīlīqlarīnūṣin ra:mat, tākī dūnyādūrinḡā dūr (O'g'lim qilgan yaxshiliklaring uchun rahmat, toki dunyo turguncha tur) kabi. Shuningdek, dijip (deb

)so‘zi bog‘lovchi vazifasida kelganda, ergash gaplarning ba‘zilarini (shart, maqsad, sabab) bosh gapga bog‘laydi: Būgin yāğış yāğey dijip, bāzāra gitmādim (Bugun yomg‘ir yog‘adi deb, bozorga ketmadim) kabi. “Bog‘lovchi vazifasidagi deb aniqlik maylidagi fe‘llardan keyin kelsa, aniqlik yoki sabab ma‘nolarini anglatadi. Bog‘lovchi vazifasidagi deb buyruqva istak fe‘llaridan so‘ng kelganda esa maqsad ma‘nosini anglatadi”: Bečalarilim öqīša girsin dijip, on yildān bāri begāna ellārdā iślāp yūrāptim (Bolalarim o‘qishga kirsin deb, o‘n yildan buyon begona yurtlarda ishlab yuribman) kabi.

Ko‘makchilar. Ko‘makchilar o‘ziga xos xususiyatlari bilan adabiy tildagi (-y) farq qiladi: bilan-manan, marman holatida faol qo‘llanadi - ishlatiladi: kunъ mъnъn ъshlōdъy - kun bilan ishladik. Uchun ko‘makchisi shevada yuchun formasida ishlatiladi: meniyuchun ishlāsān ishlāmā - meni uchun ishlama.

sāyin - adabiy tildagi kabi: kunsəynъ yaxshi bōlāpti - kun sayin yaxshi bo‘lyapti.

Beri, baqa, bujān, bāshlap, keyin, ilgari, burun, avval, āldin, qarab, qaraganda, qadar, uchun, bilan (bilēn, mnām, manan, man, mān, mam, mām) kabi ko‘makchilar shevalarda faol ishlatiladi. Shevalarda modal va taqlid so‘zlar ham qo‘llanadi. Ular adabiy tildagi kabi holatlarda ishlatiladi.

Hozirgacha shevalar morfologiyasining ancha materiallarl to‘plab o‘rganilgan. Shu hol ham o‘zbek shevalari morfologiyasini organish ancha bahsli va murakkab ekanligini ko‘rsatib turibdi. Yuqoridagilarni e‘tiborga olib, xulosa qilinadigan bo‘lsa, hali bu sohada, ya‘ni o‘zbek shevalari morfologiyasida ko‘p ilmiy ishlarni qilish mumkin.

Aytganimizdek ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklamalar hozirgi o‘zbek adabiy tilidagisi bilan fonetik jihatidan farq qiladi. Dealektalogik lahja va shevalarda ularning qo‘llanilishi uslubiyatiga xosdir. Chunki bazi bir hududlarga farqli boshqalariga nisbatan. Ham adabiy til shevadan oziqlanadi, agarda shu holat amalga oshmasa til o‘ladi.

Yuklamalar. Shevalarda qo‘llaniladigan -mi, -chi, -n, -ja, ham yuklamalari shaklida ham bo‘ladi. Ular ma‘no jihatidan adabiy tildagidek ko‘rinishlarga ega bo‘lsa ham, shaklan farqlidir: -a, -ā yuklamasi istak, qistashni ifodalaydi: barasan-a, kesān- a

-či yuklamasi -a, -ā yuklamasiga ma‘no jihatidan yaqin uşaj-či,

-nā, -nā yuklamasi ikki xil so‘roq ma‘nosini ifodalaydi:

a) adabiy tildagi -mi yuklamasi vazifasida keldi: sānām a:damna, ā:taq ba:zarin kadi na?

b)adabiy tildagi -chi so'roq yuklamasi vazifasini bajaradi:özin kapsa ,ma:ši:na na? Va shunga o'xshash . bo'g'lovchi, ko'makchi, yuklamalar adabiy bo'yoqlarni ham beradi. Faqatgina shevada qo'llanibgina qolmasdan adabiy asarlarda sheva muhitini shakllantirish uchun qo'llaniladi.

Adabiyotlar:

- 1.Reshetov V V, Shoabdurahmonov Sh . “O‘zbek dialektologiyasi”, Toshkent, “O‘qituvchi”,1978- yil
- 2.Mirzayev M M , “O‘zbek tilining Buxoro guruh shevalari” ,Toshkent, 1969 -yil.
- 3.Ashirboyev S, “O‘zbek dialektologiyasi”Toshkent, 2000 -y / ma’ruza matni/
- 3.Ashirboyev S, “O‘zbek dialektologiyasi”Toshkent, “ Nodirabegim” , 2021.
- 4.Rajabov N “O‘zbek shevashunosligi” Toshkent, “O‘qituvchi” 1996 yil.